

Faiq Ələkbərlifəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu**Zeynəddin Sabanov**fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu**III Yazı**

Kitabın 2-ci cildinin ikinci fəslində isə 20-ci əsr Quzey Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin irsindəki dörd problem: 1) Türklük (Türk dünyagörüşü), 2) İslamlıq (İslam dini), 3) Sosial-demokratiya (marksizm), 4) İnsanlıq (İnsan problemi), tədqiqata cəlb olunmuş, onların hər birinin fəlsəfi, ən azından sosial fəlsəfi və siyasi fəlsəfi araşdırılmış və bütün bunların fonunda Quzey Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin irsinə geniş yer ayrılmışdır.

Müəllifə görə, Türklük, ya da Türk dünyagörüşü heç də bir çoxlarının indiyə qədər şüurlarımıza yanlış olaraq yeritdiyi kimi yalnız bir milliyyətçilik, ya da millətçilik məsələsi deyildir. Türklük özü fəlsəfi bir dünyagörüş olmaqla ideyadır, təlimdir, məfkurədir. Ələkbərliyə görə, bunu bir qədər dolğun formada Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi, ictimai-siyasi xadim, mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Azərbaycan şairi Nizami" əsərində ifadə edə bildi [25, s.295-300]. Yəni Nizami Gəncəlinin sözü ilə, Rəsulzadə də ifadə etmişdir ki, əslində Türklük hər şeydən öncə bir Türk fəlsəfəsi və Türk dünyagörüşüdür [41, s.169-176]. Əlbəttə, Rəsulzadədən öncə böyük mütəfəkkirimiz, filosofumuz Əli bəy Hüseynzadənin Türk, ya da Turan fəlsəfəsinə aid çalışmalarını da qətiyyənlə gözdən keçirmək [25, s.149-186]. Hüseynzadənin çox böyük ustalıqla islamlıq fəlsəfəsi ilə yanaşı Türklük/Turanlıq fəlsəfəsini yenidən gündəmə gətirməsində rolu əvəzsizdir [20, s.151-153]. Onlarla yanaşı, Türk fəlsəfəsini ifadə edənlər arasında Əhməd bəy Ağaoğlu, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq və başqa bilgələrimizin də mühüm rolu olmuşdur. Məhz Hüseynzadələrin, Rəsulzadələrin, Ağaoğulların, Cavidlərin, Şaiqlərin və başqalarının verdikləri misilsiz əmək sayəsində son əsrlərdə unudulmuş Türk fəlsəfəsi, Tanrıçılıq fəlsəfəsi, Türk dünyagörüşü ortaya qoyulmuş, onun milliyyətçiliyin, millətçiliyin, islamçılığın və digər ideyaların kölgəsində qalmasına yol verilməmişdir [25, s.854].

Müəllifin fikrincə, bu məsələ ilə bağlı təəssüf doğuran hal odur ki, onların sonrakı davamçıları Türk fəlsəfəsini, Türk dünyagörüşünü yetərincə ortaya qoya bilmədilər. Türklüyün, Turançılığın davamçıları əsasən türklüyü milliyyətçilik, vətəncilik, ya da qan-gen anlamında başa düşüb (bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən) yalnız bu yöndə inkişaf etdirdilər. Xüsusilə də, Türkiyədəki türklülər (Türk-İslam məfkurəsinin daşıyıcılarının) xeyli bir qisminin "türklük bədənimiz, islamlıq ruhumuzdur" kimi yanlış mülahizəsi, bugünkü Azərbaycan Türk aydınlarının xeyli bir qisminə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Halbuki Hüseynzadələr, Rəsulzadələr, Ağaoğullar, Cavidlər, Şaiq-

lərin dünyagörüşündə türklük bir bədən, gen-qan məsələsindən daha çox fəlsəfədir, dünyagörüşdür, ideyadır [25, s.854].

Faiq Ələkbərli hesab edir ki, türklüyün bir fəlsəfə, ideya, dünyagörüş olması ortaya qoymaq

lərinin (Hüseynzadə, Rəsulzadə, Cavid, Ağaoğlu və b.) fəlsəfi və ictimai fikir tariximizə aid əsərlərini oxumaq yetərlidir [25, s.855].

Kitabın 2-ci cildində Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin İslamlıq ideyasına münasibətinə məsələsinə gəlinə, müəllif hesab edir ki, İslam dininin dövrünün şərtlərinə görə dəyərləndirilib onda islahatlar aparılmasının zəruriliyi məsələsində də, 20-ci əsrdə yaşamış Azərbaycan Türk aydınlarının əməyi danılmazdır. Hələ, 19-cu əsrdə bu işə başlamış C.Əfqaninin, H.Zərdabinin və başqa bilgələrimizin ideyalarını çox doğru şəkildə davam etdirən və tamam-

"İslam millətçiliyi" ideyası ətrafında toparlamağa çalışsa da, daha sonra bir az da gerçəkçi yol tutaraq Türklüklə İslamlıq dünyagörüşləri arasındakı ziddiyyətlər arasında uzlaşdırıcı yol aramaqla, özünü daha çox müsəlman türklərinin milli oyanışına çevirmişdir [25, s.187-240]. Etiraf etmək lazımdır ki, 20-ci əsrdə islamlıq fəlsəfəsini bütün müsəlman xalqlarının birliyi anlamında xarakterizə etməyə çalışan Ağaoğlunun çox keçmədən özünü əsasən müsəlman türk xalqlarına tutmasına əsas səbəb, islamlıq məsələsində əsasən farslarla ərəb aydınlarının onun bu mücadiləsinə rəğmən,

anmaq üçün, Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" başlıqlı silsilə yazılarını oxumaq yetərlidir [21, s.129]. Çünki Hüseynzadə bu əsərində çox incə şəkildə türklüyün yalnız bədən, gen-qan daşıyıcısı anlamındaki milliyyətçiliyi deyil, eyni zamanda tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxan bir dünyagörüş, bir fəlsəfə olduğunu da ortaya qoymuşdur. Bir sözlə, Ağaoğlu islamlıqın tarixini, mədəniyyətini, fəlsəfəsini ortaya qoyduğu bir zamanda Hüseynzadənin türklüyün tarixini, fəlsəfəsini, mədəniyyətini ortaya qoyması, bizcə çox şeyi ifadə edir [25, s.857].

XIX-XX əsrlər Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə aid üçcildlik yeni əsər

üçün ilk növbədə, onu dinlər, o cümlədən də İslam dini çərçivəsində məhdudlaşdırmaqdan vaz keçməliyik. Nə zamana qədər türklüyü, ancaq İslam dinindən, xristianlıq dinindən, buddizim dinindən sonra, yəni ikinci olaraq görəyik, təbii olaraq onu ən yaxşı halda milliyyətçilik (yəni bədənə daşdığı gen-qan), milli kimlik kimi başa düşüb, çox uzağa gedə bilməyəcəyik. Bir çoxları hesab edirlər ki, türklüyü bir ideya, fəlsəfi təlim, dünyagörüş kimi qəbul etməklə səmavi dinləri, xüsusilə də İslam dinini (çünki türk

layan Hüseynzadələr, Ağaoğullar, Rəsulzadələr, Məhəmmədzadələr, Cavidlər oldular. Onların əsas vəzifəsi müsəlman Türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri arasında ifrata yuvarlanmış İslamlıqın yenidən nəzərdən keçirilib, öz ilkin çərçivəsinə və mahiyyətinə qaydılması (yəni əlavələrdən arındırılması), eyni zamanda mövcud şərtlərə (hazırkı dövrün tələblərinə) uyğunlaşdırılması olmuşdur... Bizcə, İslamlıq ideyasının yenidən sərf-nəzərdən keçirilməsi, onda ciddi islahatların aparılması məsələsində ən doğru və

birlişdiricilikdən daha çox ayrılcılıq mövqə tutmaları olmuşdur [3, s.16-17; 2, s.191]. Məhz bunu, zaman-zaman daha dərinə dərk etməsinin nəticəsi olaraq da ömrünün daha kamil çağlarında Ağaoğlu islamlıq ideyasını əvəllik qətiyyətlə müdafiə etməmişdir [1, s.28-29; 25, s.856].

Müəllifə görə, Ağaoğlundan fərqli olaraq Hüseynzadə islamlıq ideyasını vaxtında real dəyərləndirmiş, onun Türk xalqlarının həyatında oynadığı rolun çərçivəsini daha doğru cizməyə çalışmışdır. Hər halda bütün yazılarında is-

Faiq Ələkbərliyə görə, Hüseynzadənin "Türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, İslam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəmaddin olmaq" formulunu, zamanında ən yaxşı idrak edən və onu dövlətçilik fəlsəfəsi halına gətirən M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur [25, s.241-302]. Məhz Rəsulzadənin sayəsində də hər üç ideya öz yerini yeni Türk dövlətində (Azərbaycan Cümhuriyyətində) doğru şəkildə tapmış, ən əsası o, Türklüyün bayrağımızda ilk sırada yerini tutmasına nail olmaqla, əslində bir daha keçmiş dövlətçilik (Midiya, Avar, Göktürk, Xəzər, Səlcuq və b.) ənənələrimizdə olduğu kimi, onun 20-ci əsrdə milli nüvə rolunda çıxış edə biləcəyini rəsmən ortaya qoymuşdur [42, s.74; 39, s.36].

Beləliklə, türklüyün yalnız bir gen-qan deyil, eyni zamanda mavi-göy rəngi özündə əks etdirən bir fəlsəfə, dünyagörüş olması öz təsbitini tapmışdır. Çox təəssüflər olsun ki, müstəqilliyimizin bərpasında sonra da türklük fəlsəfəsi, ancaq milliyyətçilik kimi başa düşülüb onun bir dünyəvi dünyagörüşü mahiyyət daşıması yenidən arxa plana keçmişdir. Bir tərəfdən türklüyün yalnız milliyyətçilik, millətçilik kimi şüurlara yeridilib şovinizm damğası ilə damğalanması, digər tərəfdən ümmətçilər tərəfindən islamçılıq ideyasına zərbə kimi dəyərləndirilməsi Türk dünyagörüşünün öz əsil fəlsəfi mahiyyətini ortaya qoymaqda ciddi problemlər yaratmışdır. Ancaq bizlər 20-ci əsr Azərbaycan Türk bilgələrinin əsərləri ilə yaxından tanış olmaqla bu problemin böyük ölçüdə ortadan qaldırılmasına inanırıq [25, s.857-858].

Faiq Ələkbərliyə görə, Hüseynzadənin "Türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, İslam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəmaddin olmaq" formulunu, zamanında ən yaxşı idrak edən və onu dövlətçilik fəlsəfəsi halına gətirən M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur [25, s.241-302]. Məhz Rəsulzadənin sayəsində də hər üç ideya öz yerini yeni Türk dövlətində (Azərbaycan Cümhuriyyətində) doğru şəkildə tapmış, ən əsası o, Türklüyün bayrağımızda ilk sırada yerini tutmasına nail olmaqla, əslində bir daha keçmiş dövlətçilik (Midiya, Avar, Göktürk, Xəzər, Səlcuq və b.) ənənələrimizdə olduğu kimi, onun 20-ci əsrdə milli nüvə rolunda çıxış edə biləcəyini rəsmən ortaya qoymuşdur

xalqlarının əksər qismi istər inanc, istərsə də formal olaraq müsəlmandırlar) inkar edib Allah ideyasına qarşı çıxmış oluruq. Bizcə, bu cür düşüncənin heç bir əsası yoxdur və ola da bilməz. Çünki türklüyü ancaq İslamla, ya da xristianlıqla bağlamaq əslində onun İslama və xristianlığa qədər bir bədənəndən ibarət olub ruhsuz yaşaması anlamını qəbul etməkdir. Hesab edirik ki, bunun belə olmadığını anlamaq üçün 20-ci əsr Azərbaycan Türk mütəfəkkir-

mötədil yolu məhz Azərbaycan Türk aydınları və dövlət xadimləri tutmuşlar. Hər halda, bu məsələdə Nadir şah Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Abbas Mirzə, Mirzə Tağı xan, C.Əfqani, H.Zərdabi və başqaları ilə yanaşı, 20-ci əsrdə də bu yolu daha çox uğurlu davam etdirən Ağaoğlu, Hüseynzadə, Rəsulzadə, Məhəmmədzadə, Cavid, Şaiq, Səhhet və başqaları olmuşdur. Məsələn, Ağaoğlu əvvəlcə bütün müsəlman xalqları (ərəb, fars, türk, urdu və b.)

lamlığa böyük dəyər verən Hüseynzadənin bütün bunlarla yanaşı, Türk dünyagörüşünü açıq-açıqna təbliğ etməsi, türklüyün dinlərlə məhdudlaşdırılmasının əleyhinə çıxması təsadüfi deyildi. Deməli, Hüseynzadə nə qədər mömin bir müsəlman olsa da, ancaq bir o qədər də inanc bir türk bilginə idi. Başqa sözlə, Hüseynzadə üçün İslam dini bir dünyagörüş olduğu qədər türklük, turançılıq ondan az olmayacaq qədər bir inanc, fəlsəfi təfəkkür idi. Bunu